
ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇՍՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Հայագիտության մեջ կարևոր հիմնախնդիրներից մեկը մնում է Երևանի առաջին հիշատակությունների հարցը: Մասնավորապես Սեբեոսի պատմությունից հայտնի է, որ 647 թ. արաբական զորքը պաշարել էր «Հերևանի բերդ»-ը, որի համապատասխանությունը Երևանին շարունակում է մնալ բանավեճի առարկա: Այդ առումով անհրաժեշտ է մանրակրկիտ քննության առնել 7-րդ դ. սկզբի վարչաքաղաքական իրադրությունը Հայաստանում ու մասնավորապես Այրարատում, ինչպես նաև արաբական արշավանքի երթուղիները, որը հնարավորություն կտա հիմնավորելու կամ ժխտելու Հերևան-Երևան նույնության հավանականությունը: Ի դեպ, այդ իրադարձությունից չորս տասնամյակ առաջ՝ 607 թ. տեղի ունեցած եկեղեցական մի ժողովի առնչությամբ Երևանն արդեն հիշատակված է հայ մատենագրության մեջ¹:

Երևանը պարսկա-բյուզանդական սահմանագլխին: 6-րդ դարի վերջին և 7-րդ դարում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները հանգեցրին Երևան բերդավանի դերի կտրուկ բարձրացմանը: Երկարամյա պատերազմների հետևանքով Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան խիստ հյուծվել էին: Եվ երբ պարսից Խոսրով արքան (591-628) կարողացավ հայրենական գահին բազմել Բյուզանդիայի Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսեր (582-602) օգնությամբ, վերջինիս զիջեց զգալի տարածքներ, այդ թվում՝ Հայաստանի մեծ մասը: Ըստ Սեբեոսի՝ այդ զիջումների հետևանքով ձևավորված պարսկա-բյուզանդական նոր սահմանագիծը մեզ հետաքրքրող հատվածում անցնում էր Հրազդան գետով և Գառնիի մոտակայքով. «...եւ [Խոսրովը] նոցա (բյուզանդացիներին) զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր, գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրազդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱռեւստաւան և զԳոգովիտ գավառ մինչև ցՀացին և զՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային»²: Հովհաննէս Դրասխանակերտցուց հայտնի է, որ

¹ Տե՛ս «Գիրք թղթոց. մատենագրութիւն նախնեաց», Թիֆլիս, 1901, էջ 150-151: Հմմտ. **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ հատոր, Ժ դար, «Պատմագրութիւն», գիրք Բ, Եր., 2011, էջ 552-553:

² «Պատմութիւն Սեբեոսի» (այսուհետև՝ Սեբեոս), քննական բնագիրը՝ Գ. Վ. Աբգարյանի, Եր., 2004, էջ 84:

սահմանագիծը Դվինից դեպի հյուսիս անցնում էր Ազատ գետով: Ըստ պատմիչի՝ «...մեծ հայրապետն Աբրահամ³ ըստ նախասաց բանին ի Դվին քաղաքի բնակէր ի Պարսից բաժնի անդ, վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց [Աբրահամ կաթողիկոսի և Բյուզանդիայի կողմից հակաթոռ կաթողիկոս հռչակված Հովհաննես Բագարանցու (600-616) տիրույթների-Ա.Ե.] ընդ մէջ հատանէր»⁴: Ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ Խոսրով թագավորն «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր»⁵:

Մեքենուի նկարագրությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը կատարված է հյուսիսից հարավ հաջորդականությամբ՝ Հրազդան գետ, ապա Գառնի ավան, իսկ երկրորդը՝ արևմուտքից արևելք հաջորդականությամբ՝ Բզունկյաց ծով և Առեստավան, ապա Հացյուն և Մակու: Նման պարագայում սահմանագծի հստակեցումը զգալիորեն դժվարանում է: Ն. Ադոնցը գրում է, որ «Կոտայքում Գառնին հանդիսանում էր սահմանագծի վերին կետը, Առեստը՝ ծովի ափին՝ ստորին կետը, իսկ Հացինը և Մակուն՝ Գոգովիտի կողմից՝ միջին կետը: Ուրեմն՝ սահմանագիծը Գառնիից անցնում էր Հացինի և Մակուի վրայով դեպի Առեստ»⁶: Է. Դանիելյանը սահմանագիծը հյուսիսից հարավ անցկացնում է Հրազդան գետի վերին հոսանք-Գեղամա լեռների լանջեր-Ազատ գետ գծով⁷: Գրեթե նույն սահմանագիծն է նշում նաև Բ. Հարությունյանը⁸: Այս ամենի հիմամբ Ազատ, այլ ոչ թե Հրազդան գետն է պարսկաբյուզանդական սահմանագիծ համարել Վ. Իսկանյանը⁹:

Հետազոտողները փորձել են գտնել Հրազդան գետի այն հատվածը, որտեղ այն սահմանագատում էր երկու տերությունները, քանի որ գետի ստորին հոսանքից հարավ, ինչպես տեսանք, սահմանագիծն անցնում էր Ազատ գետով: Խնդիրն այն է, որ «գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրազդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ պարսկաբյուզանդական սահմանագիծը Հրազդանի հունով պետք է անցներ վերջինիս վերին հոսանքի ավազանում՝ պարսկական տիրապետության ներքո թողնելով Գեղամա ծովակին սահմանակից Մագագ գավառը¹⁰, իսկ գետի վերին

³ Հայոց կաթողիկոս 607-616 թթ.:

⁴ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև Հովհաննես Դրասխանակերտցի), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ հատոր, Ժ դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 401:

⁵ **Զ. Բարթիկյան**, «Narratio de rebus Armeniae». հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, թիվ 6, էջ 466:

⁶ **Ն. Ադոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Եր., 1987, էջ 262:

⁷ Տե՛ս **Է. Դանիելյան**, Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (591-629), «ԼՀԳ», 1986, թիվ 8, էջ 56:

⁸ Տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Եր., 2005, էջ 54-55:

⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., հ. 2, Եր., 1984, էջ 264-265:

¹⁰ Տե՛ս **Է. Դանիելյան**, նշվ. աշխ., էջ 56:

հոսանքի ավազանի՝ Կոտայքին հարող ողջ հատվածը մինչև Գառնի անցել էր կայսրությանը: Գառնիից դեպի արևմուտք սահմանագիծն անցնում էր Ազատ գետով, փաստորեն, Երևանը թողնելով Բյուզանդիայի կազմում:

Ուստի Երևանը դառնում էր սահմանային ավան, որն էլ հանգեցրեց նրա դերի կարևորմանը. Բյուզանդիան այն պետք է ամրացներ սահմանների ամրապնդման հրամայականով, իսկ նրա հակառակորդներն էլ պետք է փորձեին տիրել՝ սահմանը ճեղքելու հնարավորություն ստանալու համար:

Երևանի և հարակից շրջանների սահմանային կացությունը երկու գերտերությունների միջև մոտ 600 թ. ի վերջո հանգեցրեց նաև Բյուզանդիայի հովանավորությունը վայելող հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրմանը Ավան քաղաքացուղում՝ Երևանի մերձակայքում: Այս առումով հույժ կարևորվում է Մորիկ կայսեր կողմից հենց Ավան քաղաքացուղում Հայոց կաթողիկոսին հակաթոռ կաթողիկոսի նստավայրի ընտրությունը. «...ըստ հրամանի կայսերն Մաւրկայ զՅոհան ոմն ի գաւառէ Կոգայ, ի Բագարան գեղջէ կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով զնա ի քաղաքագիւղն Ավան, ուր եւ շինեացն իսկ ինքնին Յոհան զպայծառակերտ քաւարանն սուրբ եւ շուրջանակի նորա յարդարեաց կալուածս կայանի իւրոյ»¹¹: Հաջորդ իսկ տողում պատմիչը խոսում է այն մասին, որ կաթողիկոս Աբրահամը (607-616) նստում էր Դվինում, «վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց ընդ մէջ հատանէր»¹²: Ի դեպ, նշվածից պետք է բխեցնել, որ Ազատ գետը նաև երկու կաթողիկոսների տիրույթների սահմանագիծն էր: Այս առումով հույժ կարևորվում է Երևանի պարագան, որ գտնվում էր Բյուզանդիայի հովանավորությունը վայելող կաթողիկոսի տիրույթների մերձավոր հարևանությամբ:

Մավրիկիոսի մահից հետո պարսկա-բյուզանդական պատերազմները վերսկսվեցին փոփոխական հաջողություններով, սակայն ի վերջո 629 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով նախկին սահմանները վերականգնվեցին¹³: Ուստի մինչև արաբական արշավանքները, այսինքն՝ 591 թվականից մինչև 640-ական թվականները, Երևանը սահմանային ավան էր, ինչը մեծացնում էր նրա կարևորությունը, ուստի այն պետք է ավելի ամրապնդվեր՝ վերածվելով անառիկ ամրության:

Փաստորեն Երևանի բերդը Բյուզանդիայի համար մեծ կարևորության սահմանային ամրություն էր, որը չէր կարող վրիպել 630-ական թվականների վերջից դեպի Հայաստան արշավող արաբների ուշադրությունից: Մյուս կողմից, Դվինից հյուսիս տանող մայրուղու վրա գտնվելու պատճառով այն ստանում էր մեծ դերակատարություն, ուս-

¹¹ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 401:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս **Մերետու**, էջ 180-182:

տի պատահական չէ, որ 647 թ. Հայաստան ներխուժած արաբական զորքն առաջին հարվածը փորձեց հասցնել Երևանի բերդին, բայց անհաջողության մատնվեց:

Երևանն արաբական արշավանքների թիրախում: Երևանի մասին կարևոր հիշատակություններից մեկը վերաբերում է արաբական առաջին արշավանքների շրջանին: Ըստ Սեբեոսի՝ 647 թ. «...եկն գաւրն Իսմայելի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱյրարատ, և առաջ մի ի Սեպհական գնդին կողմանսն, և առաջ մի յԱդուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս Սեպհական գնդին՝ արշաւեալ սփռեցան և հարեալ գամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին գաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի Հերևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս, հանդէպ բերդին առ ջրովն»¹⁴:

Ի սկզբանէ «Հերևան» անվանումը, որ տարբեր ձեռագրերում հանդիպում է «յԵրևան» ձևով¹⁵, հետազոտողների կողմից տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել: Ոմանք այն նույնացրել են Երևանին, ոմանք էլ կասկածել նման նույնացման հավանականությանը՝ տալով այլ մեկնաբանություններ:

Հ. Շահխաթունյանը կարծում էր, որ հավանաբար այդ անվամբ ամրոց կար Կոզովիտում, քանի որ, ըստ նրա, հենց նման եզրահանգում է բխում Սեբեոսի հիշատակությունից¹⁶:

Թ. Ավդալբեգյանը զարմանալի է համարել Երևանի հիշատակությունն այս հատվածում, քանի որ «Սեպհական գնդի կողմերը» (ըստ հեղինակի՝ Մարդաստան կամ Վասպուրական) արշաված արաբները մեկ էլ հանկարծ հայտնվել են Երևանի մոտակայքում, ինչն անհավանական է: Նա հավելում է նաև, որ ո՛չ Մարդաստանում և ո՛չ էլ Վասպուրականում նման անունով վայր չի եղել¹⁷, ուստի Սեբեոսի հիշատակած տեղանունը նույնացնում է Վասպուրականի Առեստ ավանի անվան հետ¹⁸:

Հ. Մանանդյանը «Հերևան-յԵրևան»-ը սրբագրում է «Հերաւան»-ի՝ այն նույնացնելով Հեր ավանի կամ քաղաքի հետ¹⁹:

Թ. Հակոբյանը, որ «Հերևան-յԵրևան»-ը նույնացնում էր Երևանին, անընդունելի է համարում Հ. Մանանդյանի տեսակետը՝ նշելով, որ Հերը երբեք «Հերեւան» չի կոչվել, իսկ Սեբեոսի տեքստում խոսքը հենց

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 220:

¹⁵ Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ եւ ծանօթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Եր., 1939, էջ 118:

¹⁶ Տե՛ս **Հ. Շահխաթունեանց**, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 134-135:

¹⁷ Տե՛ս **Թ. Ավդալբեգյան**, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 146:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Եր., 1936, էջ 146:

Երևանի բերդի մասին է²⁰: Ինչ վերաբերում է Սեբեոսի տեղեկությունների աշխարհագրությանը, հեղինակը հավանական է համարում այնտեղ ներկայացվող տեղանունների հերթականության շփոթությունը պատմիչի կողմից²¹:

Մ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ ուսումնասիրողների կողմից սխալ է ընկալվել «Սեպհական գնդի կողմերը», քանի որ վերջին անվանումն իրականում այդ շրջանում պետք է ընդգրկեր Դվինը՝ շրջակայքով: Ուստի «Հերևան-յԵրևան»-ը պետք չէր սրբագրել, այն նույնական էր Երևանին²²:

Գ. Աբգարյանը, որ հատուկ հոդված է նվիրել Երևանի այս հնագույն հիշատակության քննությանը, չհամաձայնելով Թ. Հակոբյանի տեսակետին, գրում է, որ «Հերևան»-ի բերդը պաշարել է Սեպհական (Վասպուրական) գնդի կողմերը ներխուժած արաբական զորամասը և ոչ թե Այրարատ ներխուժած զորաբանակը, ու քանի որ Երևանը գտնվում է Այրարատում, պետք է դառնար հենց Այրարատ մտած գործախմբի թիրախը²³: Այս պնդումը հիմնավորելու համար նա փորձում է պատասխան գտնել այն հարցին, թե ինչու հենց Վասպուրականն ասպատակող զորագունդն է պաշարել Արծափաց ամրոցը, որ նույնպես գտնվում էր Այրարատում: Ի դեպ, սա այնպիսի մի կռվան է, որ խաթարում է նրա՝ Երևանի պաշարումը բացառապես Այրարատն ասպատակող զորագնդի «մենաշնորհ» համարող տեսությունը: Ուստի նա համարում է, որ Արծափաց ամրոցը, գտնվելով Այրարատի հարավում, կարող էր ընդգրկվել հարևան երկրամասերում տեղի ունեցող իրադարձությունների մեջ, և այդ իրողությունը չպետք է նույնացնել Այրարատի կենտրոնում գտնվող Երևանի բերդը պաշարելու դեպքի հետ²⁴:

Գ. Աբգարյանը, քննարկելով արաբների նախորդ արշավանքի վերաբերյալ Սեբեոսի տեղեկությունը («...ել զայր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս Ձորոյ յաշխարհն Տարանոյ. առին զնա և զԳնունիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալելալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան յԱյրարատ»²⁵), եզրակացնում է, որ պատմիչին լավ հայտնի էր տեղանքի աշխարհագրությունը, ուստի նա հստակորեն պահպանել է տեղանունների աշխարհագրական հերթականությունը: Սրանով նա հակադրվում է Սեբեոսի «Հերևան-յԵրևան»-ը ներկայիս Երևանին նույնացնող Թ. Հակոբյանի տեսակե-

²⁰ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Եր., 1969, էջ 194-195:

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 193:

²² Տե՛ս Մ. Թովհաննեսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1970, էջ 900-901:

²³ Տե՛ս Գ. Աբգարյան, «Երևանի» բերդի հնագույն հիշատակությունը, «ԼՀԳ», 1972, թիվ 8, էջ 27-28:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 28-29:

²⁵ Սեբեոս, էջ 204:

տին, թե Սեբեոսը կարող էր խախտել աշխարհագրական անունների հերթականությունը:

Ի վերջո, Գ. Աբգարյանը «Հերևան-յերևան»-ն առաջարկում է ընթերցել «Հեր և անդ»: Ըստ նրա կատարած սրբագրման՝ Սեբեոսի տեքստը նախապես եղել է հետևյալը. «Եւ եկին ժողովեցան ի Հեր և անդ մարտեան ընդ բերդին և ոչ կարացին առնուլ»²⁶: Ըստ նրա՝ Վասպուրականն ասպատակելուց հետո արաբները ավարով և գերիներով վերադարձել և հավաքվել են Հերում՝ պաշարելով բերդը²⁷:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը համարում է, որ Հերևանը բերդ էր Վասպուրականում²⁸:

Է. Դանիելյանը, որ «Սեպհական գնդի կողմերը» նույնացնում է Վասպուրականին, Սեբեոսի նկարագրած արշավանքն էլ նույնացնում է Ղևոնդի հիշատակած հետևյալ ներխուժման հետ. «Հազարացիքն... զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որոց էին գլխաւորք Օթման և Օգբայ: Եւ իբրև հասին ի սահմանս Հայոց յերիս բաժանեալ առաջս՝ սփռեցան յասպատակս իւրեանց: Առաջ մի հատեալ ընդ կողմն Վասպուրական աշխարհին՝ առին զաւանս և զամբոցս որ մինչև ի Նախջաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ միւս առաջ հասեալ ի Կոզովիտ՝ պաշարէին զամբոցն Արծափաց»²⁹: Սեբեոսի և Ղևոնդի վերոհիշյալ հաղորդումների նույնացումից հետագոտողը բխեցրել է, որ «Հերևան»-ը գտնվել է Տարոն-Տուրուբերանում, ավելի որոշակի՝ Հարք գավառում³⁰, թեև այդ տեղանունը Ղևոնդը չի հիշատակում:

Ինչպես տեսնում ենք, հետագոտողներից յուրաքանչյուրը «հիմնավորել» է սեփական տեսակետը՝ այն կապելով Սեբեոսի տեքստում առկա իրողություններից որևէ մեկի հետ: Հենքային պնդումը եղել է «Սեպհական գնդի կողմեր»-ի այս կամ այն ընդգրկումը:

Ըստ Սեբեոսի՝ Ատրպատական եկած արաբական ուժերը բաժանվել են երեք մասի և արշավել Այրարատ, Սեպհական գնդի կողմերը և Աղվանք: Սեպհական գնդի կողմերն արշաված զորագունդը, ասպատակելով երկրամասը, եկել բանակել է Հերևան-Երևանում: Այն փորձել է գրավել բերդը, չի հաջողել, շարժվել է դեպի Որդսպու, անհաջողության մատնվել նաև այնտեղ, ուստի շարժվել է Արծափաց ամրոցի կողմը: Ակնհայտ է, որ արշավանքը սկսվել է Ատրպատականից, որտեղից երկրորդ զորախումբը մտել է Սեպհական գնդի կողմերը: Ի տարբերություն վերոհիշյալ հեղինակների՝ Բ. Հարությունյանը Սեպհական կամ Վասպուրական գնդին հատկացնում է ավելի ընդարձակ տա-

²⁶ Գ. Աբգարյան, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁸ Տե՛ս Եր-Գեւոնդյան Ա. Армения и Арабский Халифат. Ер., 1977, էջ 34:

²⁹ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 11:

³⁰ Տե՛ս Է. Դանիելյան, 647 թվականի արաբական արշավանքը Հայաստան, «ՊԲՀ», 1982, թիվ 2, էջ 112-114:

րածքներ: Ըստ նրա, երբ Հայաստանի՝ 591 թ. պարսկա-բյուզանդական բաժանումից հետո Տանուտիրական գնդի երկիրը, որ ընդգրկում էր Այրարատը, Տուրուբերանը և Տայքը³¹, անցավ Բյուզանդիային, իսկ մինչ այդ Սյունիքն արդեն առանձնացել էր Հայոց մարզպանությունից, վերջինից պարսկական տիրապետության ներքո մնացել էին միայն Վասպուրականը, Մոկքը, Պարսկահայքի և Կորճայքի հյուսիսային հատվածներն ու նախկինում Տանուտիրական գնդի երկրի մաս կազմող՝ Այրարատի Մասյացոտն, Արածու կողմն և Ոստան Դվնա գավառները³²: Ըստ հետազոտողի՝ այդ իրադարձությունից հետո պարսից տիրապետության ներքո մնացած Հայոց մարզպանության հողերը սկսեցին կոչվել Վասպուրական (Մեպհական) գնդի երկիր կամ Վասպուրական երկիր անունով, որը, փաստորեն, շատ ավելի ընդարձակ էր, քան Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը³³:

Ակնհայտ է, որ Մեպհական կամ Վասպուրական գնդի երկրի նման ընդգրկումն ի չիք է դարձնում հեղինակների այն պնդումը, թե Հերևանը պետք է փնտրել Վասպուրականում կամ Պարսկահայքում, քանի որ Երևանը հեռու էր Վասպուրականից: Խնդիրն այն է, որ Երևանը, փաստորեն, կա՛մ գտնվում էր Վասպուրական գնդի երկրի սահմանին և կա՛մ ոչ հեռու, ուստի կարող էր դառնալ այդ երկիրը ներխուժած արաբական զորքի թիրախներից մեկը: Մյուս կողմից, արշավանքը սկսվել էր Ատրպատականից, որտեղից Հայաստանի Միջնաշխարհը տանող ամենաբանուկ ու հարմարավետ ճանապարհն անցնում էր Նախճավան-Դվին ուղեգծով: Եթե մի պահ վերանանք վերոհիշյալ կարծիքներից և բացառենք արաբների՝ Ատրպատականից Հերով Վասպուրական ներխուժելու հնարավորությունը, որը խախտում է Մեքեոսի տեքստի՝ իրականում աշխարհագրական հերթականությունը խստիվ պահպանելու իրողությունը, ապա ակնհայտ կդառնա, որ Նախճավան-Դվին ճանապարհը, որ ամենայն հավանականությամբ Սյունիքն Ատրպատականի աշխարհագրին միացվելուց (572 թ.) հետո շարունակել էր մաս կազմել Հայոց մարզպանության, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ Վասպուրական գնդի երկրի³⁴, արաբական զորագնդին ուղղակիորեն հասցնելու էր Երևանի մատույցները: Անհաջողության մատնված արաբներն այնտեղից շարժվել են դեպի բուն Վասպուրական՝ հայտնվելով Կոզովիտի հարավային սահմանի

³¹ Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 260, 264:

³² Տե՛ս **Арутюнян Б.** Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елише // «Кавказ и Византия», вып. 1. Ер., 1979, էջ 19-35:

³³ Տե՛ս **Բ. Հարությունյան**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Եր., 2001, էջ 400-401: Այն մասին, որ Վասպուրական անունով էին կոչվում բաժանումից հետո պարսիկների տիրապետության ներքո մնացած հայկական հողերը, նշում է նաև Ն. Ադոնցը (տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 262):

³⁴ Տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 54-55:

մոտ՝ Դառնիձորի լեռնանցքի հարևանությամբ գտնվող Որդսպուի³⁵ մոտակայքում: Այնուհետև նրանք ուղիղ ճանապարհով արշավել են Արծափաց ամրոցի ուղղությամբ և պաշարել այն: Ի դեպ, Սեբեոսի հաղորդումն այն մասին, որ Արծափաց ամրոցի պաշտպաններն օգնության համար դիմել են Դարյունից բերդի տիրոջը՝ Սմբատ Բագրատունուն³⁶, ցույց է տալիս, որ արաբները այնտեղ դեռևս չէին հասել, քանի որ Որդսպուից ճանապարհն ուղիղ տանում էր դեպի Արծափաց ամրոցը³⁷: Հակառակ դեպքում՝ եթե արաբներն արշավանքը սկսեին Վասպուրականից, ապա Հերից այնտեղ անցնող ճանապարհի երթուղին նրանց դուրս էր բերելու սկզբում Դարյունից բերդի և հետո միայն Արծափաց ամրոցի շրջակայքը³⁸:

Ի դեպ, Գ. Աբգարյանի տեսակետը, թե Վասպուրականն ասպատակելուց հետո արաբները կայանել են Հերում և պաշարել տեղի բերդը, հերքելի է այն պատճառով, որ Ատրպատականից ուղիղ Վասպուրականի կենտրոն արաբները պետք է շարժվեին Հերով, քանի որ հենց այդ քաղաքի մերձակայքով էր անցնում հիմնական ճանապարհը: Ուստի ստացվում է, որ արաբական զորագունդը անցել է Հերի կողքով, բերդը թողել աննվաճ, արշավել Վասպուրականի խորքը, ապա վերադարձել ու նոր միայն պաշարել այն³⁹: Դրանից ելնելով՝ նա կարծում է, որ արշավանքը տեղի է ունեցել ոչ թե Հերի կողմից, այլ Հայաստանի հարավից⁴⁰, թեև այդտեղից ներխուժելու պարագայում էլ Ուրմիո լճի արևմտյան ափերով անցնող հիմնական ճանապարհը նրանց հասցնելու էր Հեր: Մեկ այլ խնդիր է այն, որ հետազոտողը Մեպհական գնդին «հատկացնում» էր ավելի փոքր տարածք, քան այն զբաղեցնում էր իրականում:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Սեբեոսի հիշատակությունը վերաբերում է հենց Երևանին ու նրա բերդին, որը ոչ մի կերպ Վասպուրականում չի տեղադրվում (քանի որ այդ անունով բերդ Վասպուրականում հիշատակված չէ) և առավել ևս չի նույնանում Հերին: Այն չէր կարող գտնվել նաև Այրարատում, քանի որ այդ շրջաններն ասպատակել էր արաբական մյուս զորախումբը:

Այստեղ հարկ է անդրադառնալ նաև Է. Դանիելյանի այն կարծիքին, թե Հերևանը գտնվում էր Տուրուբերանում: Ինչպես տեսանք, այդ տեսակետը հիմնված էր Ղևոնդի հիշատակության վրա, որտեղ պատմիչը նշում է արաբների արշավանքի երեք ուղղությունները՝ Վասպու-

³⁵ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, նշվ. աշխ., էջ 147-149, 246, **Ա. Եղիազարյան**, Հայ Բագրատունիների տերությունը 885-908 թթ. (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2011, էջ 347:

³⁶ Տե՛ս **Սեբեոս**, էջ 220:

³⁷ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 347 և 352 էջին կից քարտեզը:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

³⁹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, նշվ. աշխ., էջ 145:

⁴⁰ Տե՛ս **Գ. Աբգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 29:

րական, Տարոն և Այրարատ: Վասպուրական ներխուժած զորագունդը նվաճել է տեղի ավաններն ու ամրոցները մինչև Նախճավան, մյուսն ասպատակել է Տարոնի կողմերը, իսկ երրորդը՝ հասել Կոզովիտ ու պաշարել Արծափաց ամրոցը: Ակնհայտ է, որ այդ արշավանքը նույնական է Մեբեոսի հիշատակածին, միայն թե պարունակում է էական տարբերություններ: Ըստ Մեբեոսի՝ արաբներն արշավել են Այրարատ, Վասպուրական գնդի երկիր և Աղվանք, իսկ ըստ Ղևոնդի՝ Վասպուրական, Տարոն և Այրարատ (Կոզովիտ): Կոզովիտում նրանք պաշարել են Արծափաց ամրոցը, ինչը ցույց է տալիս, որ Ղևոնդի հիշատակած՝ արաբական արշավանքի առաջին և երրորդ ուղղությունները համընկնում են Մեբեոսի հիշատակած առաջին՝ դեպի Վասպուրական գնդի երկիրն արշավանքի իրողություններին: Իսկ Տարոնի կողմերն արշավելու Ղևոնդի տեղեկությունը վստահաբար կապված է Մեբեոսի տեքստում Դարյունից բերդին տրված «Դարանից բերդ» (անունն ընթերցվում է «Դարօնից») անվան հետ: Այդ բերդից օգնություն էին խնդրել ու ստացել պաշարված Արծափաց ամրոցի պաշտպանները: Թեև պատմիչն այլ տեղերում այն կոչում է «Դարինից բերդ»⁴¹ (անունն ընթերցվում է «Դարյունից»), սակայն այս պարագայում «Դարօնից» ընթերցվող անվանումը պետք է ազդեր այլ հեղինակների վրա՝ ծնելով այն միտքը, թե արաբները ներխուժել են նաև Տարոն: Պատահական չէ, որ Աստղիկը նույնպես այս արշավանքի մասին գրում է. «...յարձակեցան զարևնոցա (արաբների-Ա. Ե.) յաշխարհս Հայոց. եւ յերիս յառաջս բաժանեցան՝ ի Վասպուրական եւ ի Տարան»⁴²:

Արդ, երբ կարելի է պնդել, որ արաբներն այդ արշավանքի ժամանակ Տարոն չեն հասել, կարող ենք հստակեցնել նրանց զորագնդերի շարժման ուղղությունները՝ Վասպուրական գնդի երկիր, Այրարատ և Աղվանք: Վասպուրական գնդի երկրի և Այրարատի ասպատակությունների մասին պահպանվել են հստակ տեղեկություններ, իսկ ինչ վերաբերում է արաբների ներխուժմանն Աղվանք, ապա այստեղ կարելի է տալ հետևյալ բացատրությունը: Բանն այն է, որ Վասպուրական գնդի երկիր ներխուժած զորագունդը, դատելով Մեբեոսի և Ղևոնդի տեղեկություններից, ասպատակել է Նախճավանից մինչև Երևան և Որդսպուից մինչև Արծափաց ամրոց ընկած տարածքները: Այրարատ ներխուժած զորագնդի վերաբերյալ Մեբեոսը խոսում է հաջորդ գլխում, պատմելով, որ այն ասպատակել է Տայքը, Վիրքը և Աղվանքը, ապա ավարով ու գերիներով եկել ու միացել Նախճավանի բերդը պաշարած մյուս զորագնդին⁴³: Այն, որ վերջինս Աղվանք ներխուժած զորագունդը չէ, ակնհայտ է, ուստի նույնանում է Վասպուրական գնդի երկիր ներ-

⁴¹ Տե՛ս **Մեբեոս**, էջ 128, 220:

⁴² «Ստեփաննոսի Տարանեցոյ Աստղկան Պատմութիւն տիեզերական», «Մատենա-գիրք Հայոց», ԺԵ հատոր, Ժ դար, «Պատմագրութիւն», գիրք Բ, Եր., 2011, էջ 718:

⁴³ Տե՛ս **Մեբեոս**, էջ 224:

խուժած զորագնդին, որ Արծափաց բերդում ջախջախվել էր Թեոդորոս Ռշտունու կողմից⁴⁴ և հեռացել դեպի Նախճավան, որն էլ փաստված է Ղևոնդի երկում: Այստեղ պետք է ընդգծել առաջին հայացքից ոչ այնքան կարևոր իրողության մասին: Խոսքն Այրարատ ներխուժած զորագնդի երթուղու մասին է, ըստ որում՝ հենց այդ երթուղին է, որ Սեբեոսին հիմք է տվել խոսելու այն մասին, որ արաբական մի զորամաս արշավել է Աղվանք: Ամենայն հավանականությամբ, այդ զորագունդը դեպի Այրարատ շարժվել է Հայոց Արևելից կամ այսպես կոչված Աղվանից կողմերով, քանի որ առաջինը, ինչպես տեսանք, արշավել է Նախճավան-Դվին ուղղությամբ, իսկ արաբական բանակը մասերի էր բաժանվել դեռ Ատրպատականում: Այն փաստորեն Գեղամա ծովակի հյուսիսային ափերով մտել էր Այրարատ, այնուհետև ասպատակել Տայքն ու Վիրքը: Այսինքն՝ այդ զորագնդի ռազմական գործողությունները տեղի են ունեցել Երևանից բավականին հեռու: Իսկ Վասպուրական գնդի երկիրն ասպատակող զորագունդը արշավել է նաև նրա կազմում ընդգրկված Այրարատի հարավային շրջանները՝ պաշարելով նաև սահմանից ոչ հեռու գտնվող Երևանի բերդը:

Փաստորեն, չնայած պատմիչի այն տեղեկությանը, որ արաբները բաժանվել են երեք մասի, հետագա տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ իրականում նրանք արշավել են երկու զորաբանակով, որոնցից Այրարատ ներխուժողը, ի թիվս այլ երկրամասերի, ասպատակել է նաև Աղվանքը: Պատահական չէ, որ Աղվանք արշավող արաբների մասին չեն հիշատակում Ղևոնդը և Ասողիկը: Բայց քանի որ նրանց հայտնի էր, թե իբր արաբները բաժանվել են երեք մասի, Ղևոնդը «Դարան»-ից բխեցրել է «Տարան»-ը, իսկ Ասողիկը նշել է միայն երկու ուղղությունը, թեև հիշատակել է արաբների՝ երեք զորագունդ կազմելու մասին:

Ուստի Վասպուրական կամ Սեպհական գնդի կողմերն արշաված արաբական զորագնդի կողմից Երևանի բերդը պաշարելու մասին պետք է նշել, որ դրա հավանականությունն անչափ մեծ է, քանի որ Այրարատի կողմը ներխուժած զորագունդը սրի էր մատնում Տայքը, Վիրքն ու Աղվանքը, այսինքն՝ Երևանից հյուսիս գտնվող երկրամասերը:

Փաստորեն, կարող ենք նշել, որ Սեբեոսի հիշատակած Հերևանը նույնական է Երևանին: Արաբական արշավանքների շրջանում Երևանը ամրակուտ բերդ ունեցող ավան էր, որը, գտնվելով Բյուզանդիայի տիրույթների սահմանագծին, ամրապնդվել էր, և արաբները այդպես էլ չկարողացան կոտրել նրա պաշտպանների դիմադրությունը:

Բանալի բառեր – *ավան, բերդ, սահմանագիծ, արշավանք, Հերևան, Երևան, Վասպուրական երկիր*

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 222:

АРМАН ЕГИАЗАРЯН – Упоминание Еревана в первой половине VII века. – Себеос, автор «Истории императора Иракла», был современником описанных в книге событий, в частности, нашествия арабов 647 г. Вопрос, Ереван ли упомянут им, доньше не решён окончательно. Дело в том, что город назван в «Истории» *hЕреван*, поэтому ряд исследователей полагает, что речь идёт не о Ереване, а городе hEr на юго-востоке Армении (Хой в сегодняшнем Иране). Другие же думают, что перед нами одно из первых упоминаний Еревана.

Детальное изучение административно-политического состояния региона, а также маршрутов, по которым продвигались арабские войска, убеждает, что *hЕреван* в тексте Себеоса соответствует Еревану.

Ключевые слова: *селение, крепость, пограничная линия, поход, hЕреван, Ереван, страна Васпуракан*

ARMAN YEGHIAZARYAN – The Mention of Yerevan in the First Half of VII Century. – One of the important problems of Armenology is the question of the mention of Yerevan in the text of the historian Sebeos during the invasion of the Arabs of 647.

The problem is that Sebeos mentions “hEerevan” instead of Yerevan, on the basis of which some researchers supposed that the talk is not about Yerevan but the city of hEr in the south of Armenia (today's city of Khoy in Iran). Others think that this is one of the first mentions of the city of Yerevan.

A detailed study of the administrative and political situation in the region as well as the routes of the Arab troops' shows that “hEerevan” in the text of Sebeos corresponds to Yerevan.

Key words: *settlement, fortress, frontier line, invasion, hEerevan, Yerevan, country of Vaspurakan*